

del van de uitgave van een vooral liturgisch maar ook pastoraal en kerkrechtelijk tijdschrift, de zaak van de liturgische vernieuwing te dienen. Een vrij uitvoerig artikel van mijn hand over Visser en zijn tijdschrift verscheen in *Kerk en Theologie*, jrg. XXIII, 2 (april 1972), 162-175. De gegevens die op grond van de "Vier verhandelingen" en van Vissers tijdschrift over de kerkdienst in het begin van de negentiende eeuw in ons land verkregen worden zijn de moeite van het kennisnemen waard, óók als achtergrond voor de liturgische bepalingen van de synode van 1817. Over deze bepalingen schreef H.J. Honders een artikel "De Algemene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in 1817 over de openbare eredienst" in *Kerk en Theologie*, jrg. I (1950) 92-105. Over de toen opnieuw vastgestelde voorbereidingsvragen van het avondmaal zie ook mijn artikel in *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap van de rijksuniversiteit te Groningen* 6 (april 1971) 1-10. In datzelfde nummer zijn ook documenten betreffende het gebruik van de toga afgedrukt (1817 en 1854).

Overigens heeft de aandacht voor de liturgie zich in de negentiende eeuw vooral - en niet onbegrijpelijk - geconcentreerd op de formulieren (avondmaal, doop, huwelijk etc.) In 1812 was in Groningen reeds een nieuwe versie van het huwelijksformulier verschenen en daar in gebruik gekomen. Vgl. Th. Delleman, *Hij huwt de mensen aan elkander* (Aalten-Franeker, 1971) 33v.

Daarnaast zagen over de formulieren echter vooral historische, dogmatische en kerkrechtelijke studies en brochures het licht (Mensinga, Gobius du Sart, Langeraad etc.). De problemen die verbonden zijn aan de vraag naar de oorspronkelijke tekst van de